

Karol Miernik

ORCID: 0000-0003-3092-6894

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Narodowa Demokracja w wyborach parlamentarnych w 1922 roku w powiatach kieleckim, jędrzejowskim i włoszczowskim

National Democracy in the Parliamentary Elections in the Kielce, Jędrzejów and Włoszczowa Districts in 1922

Abstrakt

W listopadzie 1922 roku w odrodzonej Rzeczypospolitej odbyły się wybory do Sejmu i Senatu I kadencji. Główną pravicową opcją polityczną, która podjęła walkę o głosy wyborców, była Narodowa Demokracja. Do wyborów przystąpiła w szerszej koalicji, pod nazwą Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej. Niniejszy artykuł jest próbą opisu i analizy udziału tej siły politycznej na terenie jednego z okręgów wyborczych w województwie kieleckim, który obejmował trzy powiaty: kielecki, jędrzejowski i włoszczowski. Opierając się na źródłach archiwalnych oraz publikacjach prasowych, przyjrzałem się bliżej dwóm podstawowym formom prowadzenia przez endecję kampanii wyborczej. Pierwszą z nich było organizowanie otwartych spotkań z wyborcami, a drugą – oddziaływanie poprzez słowo drukowane. Na omawianym terenie silnymi wpływami cieszyła się lewicowa partia PSL „Wyzwolenie”, która odwoływała się do najliczniejszego

elektoratu, jakim byli chłopi. Narodowa Demokracja w celu uzyskania satysfakcjonującego wyniku wyborczego musiała zatem podjąć walkę przede wszystkim o głosy tej warstwy społecznej.

Słowa kluczowe: Narodowa Demokracja, wybory, parlament, województwo kieleckie

Abstract

In November 1922, elections to the Sejm and Senate of the first term were held in the reborn Republic of Poland. The main right-wing political option that fought for votes was National Democracy. It entered the elections as part of a broader coalition called the Christian Union of National Unity. This article is an attempt to describe and analyze the participation of this political force in one of the constituencies in the Kielce Voivodeship, which included three counties: Kielce, Jędrzejów and Włoszczowa. Based on archival sources and press publications, I took a closer look at the two basic forms of the National Democrats' election campaign. The first one was to organize open meetings with voters, and the second one was to influence through the printed publications. In the discussed area, the left-wing party PSL "Wyzwolenie" had a strong influence, appealing to the largest electorate – the peasants. In order to obtain a satisfactory electoral result, National Democracy had to fight primarily for the votes of this social class.

Keywords: National Democracy, elections, parliament, Kielce Voivodeship

Życie polityczne pierwszych lat II Rzeczypospolitej kształtowało się w wyjątkowych pod kilkoma względami warunkach. Wydarzenia na arenie międzynarodowej, z których wyłaniał się nowy układ sił po zakończeniu Wielkiej Wojny, szły w parze ze zmianami w życiu społeczno-politycznym poszczególnych państw. W odrodzonej Polsce po raz pierwszy w dziejach doszło do upowszechnienia prawa wyborczego i do wprowadzenia parlamentarno-gabinetowego modelu rządów. W tej nowej konfiguracji ustrojowej istotną rolę zaczęły odgrywać partie polityczne, których działacze w celu osiągnięcia sukcesu wyborczego i ewentualnego udziału w rządach musieli zabiegać o poparcie wystarczająco dużej części społeczeństwa. Pierwszy raz taka sytuacja miała miejsce w styczniu 1919 roku, kiedy odbyły się wybory do Sejmu Ustawodawczego¹.

1 Terytorialnie wybory te objęły obszar byłego Królestwa Polskiego i Galicji Zachodniej. Głównym celem wyłonionego parlamentu było przygotowanie i uchwalenie Konstytucji, co zostało zwieńczone sukcesem w marcu 1921 roku. Andrzej Ajnenkiel, *Od „rządów ludowych” do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926*

W niniejszym tekście podjąłem próbę opisu i analizy udziału Narodowej Demokracji² w drugich z kolei wyborach parlamentarnych, jakie odbyły się w międzywojennej Polsce, czyli wyborów do Sejmu i Senatu I kadencji w listopadzie 1922 roku³. Zakres chronologiczny rozważań dotyczy kilkumiesięcznego okresu od czerwca 1922, kiedy ugrupowania polityczne zaczęły już podejmować akcję *de facto* przedwyborczą, poprzez oficjalne ogłoszenie wyborów w lipcu, formowanie się koalicji wyborczych w sierpniu i wrześniu, czas najintensywniejszej kampanii wyborczej w październiku, aż po przeprowadzenie głosowania w listopadzie 1922. Zakres terytorialny zamyka się w granicach powiatów kieleckiego, jędrzejowskiego i włoszczowskiego. Te trzy jednostki terytorialne w myśl zapisów ordynacji wyborczej tworzyły w elekcji do Sejmu jeden okręg numer 20. Nie roszczę sobie prawa, by ustalenia poczynione na podstawie analizy jednego okręgu wyborczego ekstrapolować na całokształt dziejów politycznych województwa kieleckiego czy całego państwa. Chciałbym jednak uwypuklić kilka, dających się na tym przykładzie prześledzić, charakterystycznych tendencji prowadzonej wówczas przez endecję polityki. Wobec stosunkowo skromnej literatury, dotyczącej działania obozu narodowego na tym terenie i w tym okresie, podstawą opracowania stały się głównie źródła archiwalne proveniencji państwowej, przede wszystkim zespół Urząd Wojewódzki Kielecki I oraz Starostwo Powiatowe Kieleckie I, przechowywane w Archiwum

(Warszawa: Wiedza Powszechna, 1964), 50–51, 124–126; *idem*, *Historia Sejmu Polskiego*, t. 2, cz. 2: *II Rzeczpospolita* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989), 15–19.

- 2 Narodowa Demokracja (w historiografii określana również zamiennie jako endecja, narodowcy lub obóz narodowy) – jedna z trzech głównych sił politycznych (obok ludowców i socjalistów), jakie ukształtowały się na ziemiach polskich pod koniec XIX stulecia. Jej partie polityczne to kolejno: Stronnictwo Demokratyczno-Narodowe (1897–1919), Związek Ludowo-Narodowy (1919–1928) i Stronnictwo Narodowe (1928–1939). Z bogatej literatury, dotyczącej obozu narodowego, warto wymienić: Roman Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej* (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980); Ewa Maj, *Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928. Studium z dziejów myśli politycznej* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000).
- 3 Sejm Ustawodawczy obradował w czasie, kiedy granice kraju nie były jeszcze ostatecznie ustalone. Kształtowały się w toku konfliktów bezpośrednich, plebiscytów oraz rokowań dyplomatycznych na arenie międzynarodowej. W maju 1921 roku ustawą wydłużono bezterminowo czas pracy Konstytuanty. Następnie miesiącami ciągnęły się prace nad nową ordynacją wyborczą, zakończone dopiero w lipcu 1922 roku. Zob. Adam Wątor, *Działalność Związku Ludowo-Narodowego w latach 1919–1922* (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1992), 78–84.

Państwowym w Kielcach. Istotną rolę w analizie tematu zajmuje również lokalna publicystyka, reprezentowana przez tygodnik „Ojczyzna”⁴.

W ciągu pierwszej połowy roku 1922 stabilizowała się sytuacja Polski na arenie międzynarodowej i formował się ostatecznie jej kształt terytorialny, a jednocześnie wewnętrzna sytuacja polityczna daleka była od normalizacji. W oczekiwaniu na ogłoszenie wyborów do parlamentu różne stronnictwa podejmowały działania, które można uznać za wpisujące się już w kontekst zbliżającej się kampanii wyborczej. Endecja, wciąż pozostająca w opozycji, aspirowała do przejęcia władzy w państwie⁵. Związek Ludowo-Narodowy (ZLN), który u swoich początków, tj. po wyborach do Sejmu Ustawodawczego, miał charakter szerokiego klubu parlamentarnego ugrupowań prawicowych, ostatecznie uszczuplił się i w maju 1919 roku przekształcił w partię polityczną narodowych demokratów. Podstawy programowe partii uchwalono na ogólnopolskim zjeździe w Warszawie w październiku 1919, a potwierdzono i rozszerzono na kolejnym zjeździe w Częstochowie w lipcu 1921. Istotą ideologii, a co za tym idzie programu partyjnego, było dążenie do zbudowania państwa narodowego. Z tej pryncypialnej zasady wynikały wszystkie szczegółowe postulaty, jak np. wspieranie polskiego handlu, rzemiosła i przemysłu w celu wyparcia wpływów kapitału żydowskiego, prowa-

4 „Ojczyzna. Tygodnik oświatowo-społeczny dla wszystkich” (dalej: „Ojczyzna”) – czasopismo wydawane przez środowisko kieleckich endeków od 1918 do 1931 roku, drukowane w katolickiej drukarni „Jedność” przy aprobachie biskupa kieleckiego, Augustyna Łosińskiego. Nakład gazety sięgał od 800 do 5000 egzemplarzy. Redaktorami naczelnymi byli: Józef Matłosz oraz ks. Adam Błaszczuk – obaj wysoko postawieni w strukturach Związku Ludowo-Narodowego (pełnili m.in. funkcje kierownicze w strukturach wojewódzkich i byli członkami Rady Naczelnej na poziomie ogólnopolskim). „Ojczyzna” posiadała ponadto grupę stałych współpracowników publikujących na jej łamach, a także dawała przedruki z innych czasopism o charakterze narodowym. Zob. Mieczysław Adamczyk, „Polska prasa na Kielecczyźnie w latach 1918–1939”, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 26/1 (1987): 123; Ewa Maj, *Komunikowanie polityczne Narodowej Demokracji 1918–1939* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010), 265–266; Tomasz Borowiec, „Udział duchowieństwa rzymskokatolickiego diecezji kieleckiej w kampaniach parlamentarnych Związku Ludowo-Narodowego z 1922 i 1928 roku”, w: Łukasz Guldón, Edyta Majcher-Ociesa, Wiesława Rutkowska, Hubert Wilk, *Świątokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne*, t. VI (Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 2017), 98.

5 Od września 1921 roku do początku czerwca 1922 władzę wykonawczą sprawował pozaparlamentarny gabinet chadeka Antoniego Ponikowskiego. Lewica sejmowa tolerowała ten rząd z obawy przed przejściem władzy przez endecję. Sam Ponikowski w młodości był członkiem Ligi Narodowej; Ajnenkiel, *Od „rządów ludowych” do przewrotu majowego*, 190–194; Michał Pietrzak, *Rządy parlamentarne w Polsce w latach 1919–1926* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1969), 322–323; Biblioteka Sejmowa, *Parlamentarzyści polscy: Antoni Ponikowski*, bs.sejm.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=041315&set_entry=000002&format=999 (dostęp 6.12.2023).

dzenie reformy rolnej przede wszystkim poprzez parcelację majątków państwowych przy jednoczesnym rozwoju przemysłu w celu zlikwidowania przeludnienia wsi czy też utworzenie silnego rządu, z zapewnieniem jednak znacznej autonomii dla samorządu terytorialnego. Sprzeciwiano się robotniczym ruchom strajkowym i rewolucyjnym, broniąc własności prywatnej i liberalnego modelu gospodarki. Silnie podkreślano demokratyczny charakter państwa i podmiotowość jego obywateli. Zasady moralne w społeczeństwie, a zwłaszcza wychowanie młodego pokolenia, miały posiadać charakter chrześcijański. Kościół rzymskokatolicki, jako konfesja większości Polaków, miał w państwie posiadać „stanowisko naczelne”⁶.

W dniach 4 i 5 czerwca 1922 roku odbył się wojewódzki zjazd ZLN w Kielcach, któremu przewodniczył Konstanty Kowalewski, poseł na Sejm Ustawodawczy, wybrany z okręgu nr 25 (powiaty konecki i opoczyński). Na zjeździe uchwalono zawarte w 9 punktach postulaty programowe, wyznaczające dalszy kierunek działań na arenie politycznej. Pokrywały się one z ówczesną ogólnopolską działalnością endecji, wyrażając już na wstępie „pełne zaufanie dla Klubu Poselskiego” ZLN w sprawach polityki międzynarodowej. W punkcie 6. przedstawiono żądanie „bezw warunkowego dotrzymania wrześnieowego terminu wyborów”, który – jak wiadomo z dalszego biegu wydarzeń – został przesunięty o dwa miesiące⁷.

W czerwcu 1922 roku Naczelnik Państwa Józef Piłsudski zdymisjonował premiera Antoniego Ponikowskiego, co spotkało się z dezaprobatą ze strony narodowych demokratów. Rozpoczął się długotrwały, zakończony dopiero w sierpniu, kryzys rządowy⁸. Wydarzenia te odbiły się echem także na prowincji, w tym na terenie województwa kieleckiego. „Ojczyzna” w wydaniach z tego okresu wyjaśniała czytelnikowi problem przesilenia rządowego z perspektywy krytycznej wobec Piłsudskiego, oskarżając go o destabilizację sytuacji wewnętrznej państwa. Konstatowano również, że jest to zagrywka na rzecz odsunięcia terminu wyborów parlamentarnych, „aż ludowcy i socjaliści trochę się w opinii podniosą”. Było to zatem według narodowych demokratów działanie na korzyść adwersarzy politycznych prawicy⁹.

6 *Program Związku Ludowo-Narodowego uchwalony przez zjazd 8000 delegatów z całej Polski w dniu 27 października 1919 r. w Warszawie* (Warszawa, 1919); Izabela Iwanowicz, „Zjazdy (kongresy) Związku Ludowo-Narodowego w II Rzeczypospolitej”, *Piotrkowskie Zeszyty Historyczne*, t. 4 (2002), 222–224.

7 „Ojczyzna”, nr 24 (11.06.1922): 8; nr 25 (18.06.1922): 3.

8 Janusz Faryś, „Konflikt Naczelnika Państwa z Sejmem Ustawodawczym w 1922 roku”, *Dzieje Najnowsze*, R. VII, z. 3 (1975), 39–41.

9 „Ojczyzna”, nr 25 (18.06.1922): 8; nr 26 (25.06.1922): 7–9.

Powyższą sprawę podnosiła również ulotka pt. „Przesilenie” autorstwa posła ZLN na Sejm Ustawodawczy, Jana Zamorskiego, która ponoć miała być dodatkiem do jednego z czerwcowych numerów tygodnika „Ojczyzna”. Według informacji podanych przez Komisariat Policji w Kielcach nakład publikacji wynosił 3373 egzemplarze i został częściowo zarekwirowany. Starostwo powiatowe kieleckie wszczęło bowiem w tej sprawie postępowanie, kierując sprawę do prokuratury. Formalnym powodem tej decyzji był fakt, że wydawcy nie dopełnili obowiązku dostarczenia stosownym organom władzy obowiązkowych egzemplarzy ulotki przed jej rozkolportowaniem¹⁰. Istota zarzutu była jednakże inna i dotyczyła kwestii ściśle politycznych. W pierwszej kolejności starosta kielecki zwraca uwagę, że treść ulotki „ma charakter podburzający ogół ludności jako przyszłych wyborców i podrywający w wysokim stopniu autorytet naczelnej władzy państwowej, którą reprezentuje Naczelnik Państwa”¹¹.

Zamorski z omawianej publikacji krytykuje zarówno Naczelnika Państwa za decyzję o dymisji rządu w momencie trudnej sytuacji ekonomicznej i wyzwiań na arenie międzynarodowej, jak też ludowców i socjalistów, jako jego sojuszników w zaistniałej sytuacji politycznej. Zwraca również uwagę na dyktatorskie zapędy Piłsudskiego, który jakoby obawia się przeprowadzenia wolnych, demokratycznych wyborów do parlamentu¹². Ludowcom nadto zarzuca, że nie chcą uchwalić ordynacji wyborczej do Sejmu i Senatu, nad której tekstem wcześniej sami pracowali razem z politykami innych opcji politycznych¹³.

Narodowi demokraci, chcąc osiągnąć sukces wyborczy w głosowaniu powszechnym, musieli odwoływać się do najliczniejszego liczebnie elektoratu, jakim byli chłopci. ZLN, zgodnie z tradycją polityczną obozu narodowego, głosił hasła solidarystyczne i „wszechstanowe” już od początków

10 Trudno rozstrzygnąć, czy tak było rzeczywiście; Stanisław Zieliński, administrator drukarni „Jedność”, w której drukowano omawianą ulotkę, w dochodzeniu sądowym zeznał, że „zgłosił w Starostwie przepisaną ilość wspomnianej odezwy, na co posiada pokwitowanie urzędnika Starostwa”. Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Starostwo Powiatowe Kieleckie I (dalej: SPK I), sygn. 1120, k. 2.

11 APK, SPK I, sygn. 1120, k. 3, 5, 12. Finał całej sprawy nastąpił we wrześniu 1922; kielecka prokuratura umorzyła śledztwo wobec „braku cech przestępstwa”, tamże, k. 8.

12 W rzeczywistości Piłsudski, wywołując przesilenie rządowe, chciał zrealizować dwa cele: powołać na stanowisko premiera bardziej oddanego sobie człowieka oraz odzyskać wpływ na politykę zagraniczną; przy okazji chciał również przedstawić w opinii publicznej parlament w nie najlepszym świetle. Całokształt jego ówczesnych działań można traktować jako wstęp do zbliżających się wyborów; zob. Andrzej Garlicki, *U źródeł obozu belwederskiego* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983), 362–366; Faryś, „Konflikt Naczelnika Państwa z Sejmem Ustawodawczym w 1922 roku”, 42, 51.

13 APK, SPK I, sygn. 1120, k. 28.

zaistnienia na scenie politycznej¹⁴. Na omawianym terenie było to tym bardziej istotne, iż miał on charakter przede wszystkim rolniczy; poza wojewódzkimi Kielcami nie było tu dużych ośrodków przemysłowych¹⁵. Taka struktura społeczno-zawodowa regionu powodowała, że ogromną popularnością cieszyły się ugrupowania chłopskie: Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie” i – w nieco mniejszym stopniu – Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast”, zaś w niektórych wioskach pewne wpływy posiadało również Chłopskie Stronnictwo Radykalne¹⁶. Dlatego już w czerwcu 1922 endecka prasa publikowała teksty dotyczące przyszłych wyborów i skierowane do odbiorcy włościańskiego. W artykule pt. „Ważna chwila” chłopski sympatyk endecji i członek ZLN, Franciszek Kuler, publikujący pod pseudonimem Franek spod Miechowa, zwracał uwagę czytelnika na wielką odpowiedzialność za państwo, jaka spoczywa na wiejskich wyborcach. Zachęcając do głosowania na ugrupowania narodowe, ostrzegał jednocześnie przed agitacją sił politycznie przeciwnych, pisząc: „do wsi polskiej zjawia się całe masy głosicieli słodkich słówek, którzy błogiemu obietnicami będą starali się uwieść lud i przez to uzyskać mandaty poselskie”. Odnosił się również do tradycyjnego, chłopskiego przywiązania do wiary i Kościoła, wskazując, że ugrupowania lewicowe, w przypadku gdyby zwyciężyły, będą dążyć do przekształcenia „świętyń i pięknych

14 Przymiotnik „ludowy”, zawarty w nazwie ugrupowania, a zastosowany poniekąd ze względów taktycznych i pod wpływem ogólnej atmosfery fermentu społecznego lat 1918–1919, jednocześnie doskonale się wpisywał w endecką koncepcję solidaryzmu narodowego. Zob. *Program Związku Ludowo-Narodowego...*, 4; Maj, *Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928*, 30.

15 Jacek Wijaczka, Wojciech Saletra (red.), *Dzieje powiatu kieleckiego 1810–2008* (Kielce: Wydawnictwo XYZ, 2009), 184–187; R. Renz, *Ludność i gospodarka w powiecie włoszczowskim w okresie międzywojennym*, w: Adam Massalski, Barbara Szabat (red.), *Z dziejów Włoszczowy i regionu włoszczowskiego* (Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Włoszczowskie Towarzystwo Krzewienia Kultury, 1989), 117–134; Adam Massalski, *Powiat jędrzejowski w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, w: Cezary Jastrzębski, Adam Massalski, Jacek Pielas, Beata Wojciechowska (red.), *Dzieje ziemi i powiatu jędrzejowskiego* (Jędrzejów: Powiat Jędrzejowski, 2018), 227–243.

16 Wspólne dla tych trzech partii było odwoływanie się do chłopów jako najliczniejszej warstwy społecznej, aprobatą dla ustroju demokratycznego państwa oraz realizacją reformy rolnej jako główny postulat społeczno-ekonomiczny. „Piast” określa się jako partię centrową, zaś „Wyzwolenie” i ChSR jako lewicowe, ze względu na antyklerykalizm oraz bardziej radykalne propozycje wprowadzania w życie ww. postulatów. Zob. Jan Borkowski i in. (red.), *Zarys historii polskiego ruchu ludowego*, t. II: 1918–1939 (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1970), 76–84; Jan Jachymek, *Mysł polityczna PSL Wyzwolenie 1918–1931* (Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1983), 260–268; Eugeniusz Walczak, *Chłopskie Stronnictwo Radykalne 1918–1928* (Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2001), 49; Jan Borkowski, *Ruch ludowy na Kielecczyźnie w latach międzywojennych*, w: Władysław Góra i in. (red.), *Z dziejów ziemi kieleckiej (1918–1944)* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1970), 60–61.

kościółów” na „jaskinie nierządu i nory sprośności”¹⁷. Jak zatem widać, zarówno publikacje prasowe endeków, jak i omówiona ulotka autorstwa Jana Zamorskiego stanowiły element działań przygotowawczych do oficjalnej kampanii wyborczej.

Władze na szczeblu centralnym starały się przygotować aparat administracyjny państwa do zbliżających się wyborów, stąd 3 lipca 1922 roku Ministerstwo Spraw Wewnętrznych skierowało do wszystkich wojewodów wytyczne, jak się zachowywać w okresie kampanii wyborczej. Ministerstwo szczególony nacisk w wymienionym dokumencie kładło na przestrzeganie prawa do wolności zgromadzeń i agitacji politycznej dla wszystkich „stronnictw, ugrupowań i jednostek, stojących na gruncie państwowości polskiej”. Podano także instrukcje, jak się mają władze na szczeblu wojewódzkim zachowywać w przypadku ewentualnych, burzliwych zajęć w trakcie wieców i zebrań wyborczych. Priorytetem miało być zachowanie porządku publicznego przy jednoczesnym dotrzymaniu wszelkich konstytucyjnych swobód obywatelskich¹⁸.

W ciągu lipca 1922, a zatem bezpośrednio przed ogłoszeniem ordynacji wyborczej oraz terminu głosowania do Sejmu i Senatu, endecja na omawianym terenie rozpoczęła aktywność (na razie niezbyt intensywną) polegającą na organizowaniu otwartych, masowych wieców. I tak na przykład w Małogoszczu w powiecie jędrzejowskim, ZLN 9 lipca zorganizował wiec, na którym przemawiali lokalni działacze narodowi: Szczepan Matys (Madys) oraz ksiądz Antoni Sobczyński¹⁹. Przyjęto jednogłośnie rezolucję, w której postulowano m.in. usunięcie Żydów ze szkół katolickich oraz z wyższych stanowisk państwowych, a także zaprowadzenie oszczędności w administracji rządowej oraz likwidację monopolu tytoniowego. Krytyce poddano osobę ówczesnego premiera Artura Śliwińskiego oraz ludowców: Wincentego Witosa i Jana Stapińskiego. Wydarzenie zgromadziło imponującą liczbę około 6 tysięcy uczestników²⁰. Z kolei dzień później

17 „Ojczyzna”, nr 26 (25.06.1922): 3–4.

18 APK, Urząd Wojewódzki Kielecki I (dalej: UWK I), sygn. 439, k. 55.

19 Ks. Antoni Sobczyński (1888–1959) – profesor Seminarium Duchownego w Kielcach, w wyborach do Sejmu Ustawodawczego kandydat na posła z ramienia Polskiego Zjednoczenia Ludowego w okręgu nr 28 (Olkusz-Miechów), następnie jeden z czołowych działaczy lokalnych struktur endecji, członek Rady Wojewódzkiej ZLN w Kielcach; kandydat na posła z listy ChZJN w wyborach parlamentarnych w 1922 roku z okręgu nr 20, w listopadzie 1926 roku wszedł do Sejmu w miejsce Adama Chełmońskiego, który zrzekł się mandatu. Zob. Biblioteka Sejmowa, *Parlamentarzyści polscy: Antoni Sobczyński*, bs.sejm.gov.pl/F?func=find-b&request=Sobczyński&find_code=WRD&adjacent=N&x=0&y=0 (dostęp 6.12.2023); Borowiec, „Udział duchowieństwa rzymskokatolickiego diecezji kieleckiej...”, 98–101.

20 APK, UWK I, sygn. 20299, k. 56.

w Chrząstowie w powiecie włoszczowskim odbył się znacznie mniejszy, bo liczący tylko 100 uczestników wiec, w trakcie którego prelegentem był profesor J. Jentoch z Radomia. Tu nie podjęto szczegółowych postulatów; mówca zachęcał jedynie zgromadzonych w ogólnych słowach, „aby przy przyszłych wyborach Sejmowych głosowali za kandydatami ugrupowań prawicowych”²¹. Ponadto w Piekoszowie 2 lipca zorganizowano dwa odczyty członków ZLN: Pawła Kosieradzkiego na temat polityki gospodarczej oraz Szczepana Matysa o programie politycznym partii. Nie znamy niestety bliższych szczegółów dotyczących treści powyższych referatów. Zapewne jednak pokrywały się z ogólnymi zasadami, głoszonymi w tych dziedzinach przez obóz narodowo-demokratyczny²².

Podstawy prawne wyborów parlamentarnych określiła konstytucja marcowa. Zgodnie z jej zapisami czynne prawo wyborcze do Sejmu posiadali wszyscy obywatele i obywatelki, którzy ukończyli 21 lat, natomiast do Senatu – 30 lat. Wybory miały być w pełni demokratyczne, tzn. powszechne, tajne, równe, proporcjonalne i bezpośrednie²³. Szczegółowe przepisy, dotyczące sposobów przeprowadzenia elekcji, miały zostać uchwalone odrębnym aktem prawnym, co nastąpiło ostatecznie 28 lipca 1922 roku, kiedy ogłoszono ordynację wyborczą. Rzeczpospolita została podzielona na 64 sejmowe okręgi wyborcze. Na terenie województwa kieleckiego zorganizowano 7 okręgów, przy czym dwa z nich tylko częściowo pokrywały się z jego terytorium²⁴. Interesujący nas okręg otrzymał numer 20 i, jak już wspomniano, obejmował obszar powiatów kieleckiego, jędrzejowskiego i włoszczowskiego. Było w nim do obsadzenia łącznie 5 mandatów poselskich. W wyborach do Senatu województwo kieleckie stanowiło jeden okręg, z przypisaną liczbą 9 mandatów. Również 28

21 *Ibidem*, k. 135.

22 *Ibidem*, k. 58.

23 *Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz.U. 1921 nr 44 poz. 267), art. 11-12, 36; Ajnenkiel, *Historia Sejmu Polskiego*, 68–69; *idem*, *Spór o model parlamentaryzmu polskiego do roku 1926* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1972), 241–244; Stanisław Krukowski, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.* (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1977), 310–319.

24 W całości na terenie województwa kieleckiego zorganizowano okręgi nr: 19 (powiaty Radom-Końskie-Opoczno), 20 (Kielce-Jędrzejów-Włoszczowa), 21 (Będzin), 22 (Sandomierz-Stopnica-Pińczów) i 23 (Iłża-Kozienice-Opatów). Częściowo z obszarem województwa pokrywały się okręgi nr: 17 (powiaty częstochowski z województwa kieleckiego i radomszczański z województwa łódzkiego) oraz 42 (powiaty olkuski i miechowski z województwa kieleckiego oraz powiaty krakowski, chrzanowski, oświęcimski i podgórski z województwa krakowskiego). Zob. *Ustawa z dnia 28 lipca 1922 r. – Ordynacja wyborcza do Sejmu* (Dz.U. 1922, nr 66, poz. 590), zał. *Okręgi wyborcze do Sejmu*, 1170–1171; Tadeusz i Witold Rzepeccy, *Sejm i Senat 1922–1927* (Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa K. Rzepeckiego, 1923), 78–79.

lipca uchwałą ustalono termin wyborów: na 5 listopada do Sejmu i na 12 listopada do Senatu. Natomiast dekret o zarządzeniu wyborów Naczelnik Państwa Józef Piłsudski wydał nieco później, bo dopiero 18 sierpnia²⁵.

Tymczasem endecja próbowała wykorzystać wywołane przez Piłsudskiego przesilenie rządowe do uchwycenia władzy. Wysunięcie Wojciecha Korfatego jako prawicowego kandydata na premiera w połowie lipca 1922 roku zbliżyło do siebie endecję z chrześcijańską demokracją i kilkoma pomniejszych stronnictwami centroprawicowymi²⁶. Rozmowy o ewentualnej koalicji wyborczej toczyły się zresztą wcześniej. Jeszcze w 1921 roku nastąpił rozłam w Narodowym Zjednoczeniu Ludowym, z którego grupa secesjonistów na czele z Edwardem Dubanowiczem, dawnym działaczem Ligi Narodowej i Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego, utworzyła odrębne stronnictwo pod nazwą Narodowo-Chrześcijańskiego Stronnictwa Ludowego. Oficjalne zawiązanie koalicji wyborczej, która przyjęła nazwę Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej, nastąpiło 16 sierpnia 1922. W jej skład weszły 4 ugrupowania: Związek Ludowo-Narodowy, wspomniane Narodowo-Chrześcijańskie Stronnictwo Ludowe, Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Rolnicze z Wielkopolski oraz chadecja w postaci Chrześcijańsko-Narodowego Stronnictwa Pracy²⁷. Nie udało się natomiast wciągnąć do ChZJN Polskiego Stronnictwa Katolicko-Ludowego i Narodowego Zjednoczenia Ludowego, które to ugrupowania wystąpiły w wyborach odrębnie jako Polskie Centrum²⁸.

25 W myśl ordynacji wyborczej lista kandydatów na posłów danego komitetu wyborczego w danym okręgu nie mogła przekraczać dwukrotności liczby mandatów, jakie w tym okręgu były do obsadzenia. W związku z tym w okręgu nr 20, w którym ustalono liczbę mandatów na 5, lista kandydatów danego komitetu mogła wynosić maksymalnie 10 osób. Ordynacja wprowadzała ponadto system tzw. list państwowych. Mogło się na nich znaleźć nie więcej niż 100 kandydatów danego komitetu wyborczego. Listy państwowe nie podlegały wyborom w głosowaniu powszechnym. Mandaty z tej listy należały się wyłącznie ugrupowaniom, które wprowadziły posłów z przynajmniej 6 okręgów wyborczych. Przy przeliczaniu liczby głosów na mandaty obowiązywał system proporcjonalny według metody D'Hondta. Zob. Ajnenkiel, *Historia Sejmu Polskiego*, 80.

26 Skład rządu, przedstawiony przez Korfatego, nie uzyskał aprobaty Naczelnika Państwa, jak również posłów socjalistycznych i ludowych. Był to kolejny powód, dla którego prasa obozu narodowego podjęła ostrą krytykę polityki Józefa Piłsudskiego oraz Wincentego Witosa; zob. „Ojczyzna”, nr 31 (30.07.1922): 8.

27 Wapiński, *Narodowa Demokracja 1893–1939*, 216. Lewica zaczęła centroprawicowy blok określać „Chjeną” i nazwa ta utrwałała się w późniejszej historiografii. Zob. Ajnenkiel, *Historia Sejmu Polskiego*, 82.

28 Maj, *Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928*, 66. Próby porozumienia rozbiły się o ustalenie miejsc na listach wyborczych. Za fiasco negocjacji ZLN odpowiedzialnością obarczył PSKL i NZL na czele z Leopoldem Skulskim. Według endeków zabrakło z ich strony dobrej woli do zawarcia porozumienia. Zob. *Do Przewielebnego Duchowieństwa*

Dla interesującego nas okręgu wyborczego zawiązanie prawicowej koalicji nie miało większego znaczenia. Ugrupowania, które stworzyły wspólny blok wyborczy z narodowymi demokratami, nie dysponowały tutaj strukturami partyjnymi ani wpływami politycznymi. ZLN stanowił w powiatach okręgu wyborczego nr 20 główną, niemającą konkurencji siłę po prawej stronie sceny politycznej. Endecka prasa kielecka z entuzjazmem obwieściła powstanie szerszej koalicji narodowej, jednocześnie po raz kolejny (i nie ostatni) ostrzegając swój elektorat przed spodziewaną akcją agitacyjną ze strony ugrupowań lewicowych²⁹.

Pierwsze tygodnie po oficjalnym zarządzeniu wyborów i sformowaniu się koalicji ChZJN można określić jako niezbyt energiczny początek kampanii wyborczej przy umiarkowanej mobilności działaczy partyjnych i niewielkim zainteresowaniu ogółu społeczeństwa³⁰. Równolegle trwały prężne przygotowania natury technicznej, takie jak nominacje członków obwodowych komisji wyborczych i sporządzanie spisów wyborców. Starosta jędrzejowski, podsumowując w sprawozdaniu do wojewody kieleckiego sytuację polityczną we wrześniu 1922 roku, zwracał uwagę na znikome zaciekawienie wyborami i niezdecydowaną postawę przeważającej części ludności chłopskiej. Stwierdzał natomiast, że sympatie dla endecji są wyraźnie zauważalne w warstwie drobnomieszczańskiej i inteligenckiej³¹.

Starosta kielecki podobnie konstatował obojętność ludności wobec zbliżających się wyborów, a także odnotowywał rozpoczęcie przygotowań do agitacji w łonie partii politycznych. Najwięcej zebrań i wieców w tym czasie zorganizował ZLN, po nim dużą aktywnością cechowały się

obrz. Łań. W dyceczjach: krakowskiej, tarnowskiej i przemyskiej (Kraków: Czytelnia Starożytnych Druków Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1922). Już po ogłoszeniu wyniku wyborów Juliusz Zdanowski (wybrany na senatora z listy okręgowej województwa kieleckiego) notował krytyczne uwagi wobec Polskiego Centrum: „Wybory zmiotły (...) Skulskiego, który myślał robić karierę między ścierającymi się prądami jako ich arbiter”. Janusz Faryś i in. (red.), *Dziennik Juliusza Zdanowskiego*, t. IV: 13 IV 1921 – 31 XII 1922 (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Szczecińskiego „Minerwa”, 2014), 361.

29 Anonimowy redaktor pisał m.in. „partie klasowe lewicowe (...) jawnie lub tajnie sprzymierzą się z «mniejszościami narodowymi», to jest z żydami, Niemcami i innymi, aby zwyciężyć”. W tym krótkim zdaniu przejawia się charakterystyczny dla okresu przedwyborczego element kampanii negatywnej, tj. próba zniechęcenia elektoratu od głosowania na przeciwników politycznych; przy czym warto pamiętać, że tego typu zabiegi stosowały właściwie wszystkie stronnictwa. „Ojczyzna”, nr 35 (27.08.1922): 7.

30 Na tym tle wyróżniała się mniejszość żydowska – była to jedyna wówczas grupa społeczna, która wykazywała w swojej masie większe zainteresowanie sprawą zbliżającej się elekcji; APK SPK I, 304, k. 22.

31 *Ibidem*, UWK I sygn. 20299, k. 168-169.

lewicowe stronnictwa („Wyzwolenie”, ChSR oraz Polskiej Partii Socjalistycznej). Centrowe i prawicowe ugrupowania poza ZLN były słabe. PSL „Piast” nie wykazywało żadnej działalności; Polskie Centrum zorganizowało tylko trzy wiece, które nie cieszyły się większym zainteresowaniem. Szacując, ile poszczególne stronnictwa mogą zdobyć miejsc w przyszłym Sejmie, starosta kielecki celnie wskazał na dwa mandaty dla endecji³².

W powiecie włoszczowskim we wrześniu zainteresowanie społeczeństwa wyborami także było nieznaczne. Agitację prowadziły tu przede wszystkim ugrupowania ludowe – „Piast” i „Wyzwolenie”, w mniejszym stopniu – ZLN³³.

Ze sprawozdań składanych przez starostów do wojewody kieleckiego wynika wyraźnie, że właściwa kampania wyborcza rozpoczęła się na terenie powiatów okręgu nr 20 dopiero na przełomie września i października 1922 roku, a największej intensywności nabrała od drugiej połowy października aż do przeprowadzonych w dniach 5 i 12 listopada wyborów. Kalendarz wyborczy, będący załącznikiem do wspomnianego już *Dekretu o zarządzeniu wyborów*, dawał czas na zgłoszenie okręgowych list kandydatów do 8 października. Redaktorzy „Ojczyzny” w numerze z połowy tego miesiąca informowali o składzie osobowym listy państwowej oraz przedstawiali częściowy skład list okręgowych na terenie województwa kieleckiego. Kompletną listę kielecki tygodnik endeków zamieścił w kolejnym wydaniu, po tym jak Przewodniczący Okręgowej Komisji Wyborczej nr 20 z datą 20 października opublikował oficjalne ogłoszenia z listami kandydatów do Sejmu i Senatu. Chrześcijański Związek Jedności Narodowej zarejestrował listę, którą oznaczono numerem 8.

Tabela 1. Lista kandydatów ChZJN do Sejmu w okręgu wyborczym nr 20

Imię i nazwisko	Wiek	Zawód	Miejsce zamieszkania
Stefan Dobrzański	39	adwokat	Kielce
Adam Chełmoński	32	adwokat	Warszawa
Wincenty Jamróż	38	rolnik	Danków
Ks. Antoni Sobczyński	34	profesor seminarium	Kielce
Franciszek Kałużyński	45	rolnik	Snochowice
Władysława Piekarska	45	nauczycielka	Kielce
Tomasz Mietełka	32	rolnik	Nawarzyce
Wincenty Węglewski	42	rzemieślnik	Kielce

32 *Ibidem*, k. 171-172.

33 *Ibidem*, sygn. 478, k. 32-33.

Imię i nazwisko	Wiek	Zawód	Miejsce zamieszkania
Antoni Kumoń	37	urzędnik sądowy	Radom
Józef Matłosz	36	redaktor	Kielce

Źródło: APK, Akta Miasta Kielc (dalej: AMK), sygn. 1365, k. 427; UWK, sygn. 439, k. 255; „Ojczyzna” nr 43 z 22.10.1922, s. 8.

Narodowa Demokracja, układając listy kandydatów, starała się realizować zasadę „wszechstanowości”, czyli umieszczać na nich osoby z różnych klas społecznych. Ta tendencja uwidacznia się również na przykładzie okręgu wyborczego nr 20. Oprócz przedstawicieli szeroko rozumianej inteligencji na liście znalazło się także 3 chłopów oraz rzemieślnik. Zwraca również uwagę fakt, że poza Adamem Chełmońskim pozostali kandydaci na różne sposoby byli związani z regionem, z którego kandydowali, oraz – przynajmniej według formalnych danych – zamieszkiwali na terenie województwa kieleckiego. Figurujący na ostatnim miejscu Józef Matłosz był jednocześnie kandydatem z listy okręgowej nr 42 (ordynacja wyborcza nie zabraniała takiej praktyki). Z kolei wśród kandydatów do Senatu, którzy oficjalnie przebywali na terenie interesujących nas powiatów kieleckiego, jędrzejowskiego i włoszczowskiego, znajdowali się: przemysłowiec i były starosta kielecki Joachim Hempel, rolnicy Zygmunt Glinka z Mękarzowa i Andrzej Pełka z Rakowa oraz technik Eustachiusz Niklas z Kielc³⁴.

Głównym narzędziem oddziaływania na społeczeństwo przez poszczególne partie, w tym i ZLN, w okresie przedwyborczym były bezpośrednie spotkania z mieszkańcami, gromadzące nieraz pokaźne grono słuchaczy³⁵. Warto przyrzeć się bliżej, jak wiecowanie przebiegało w poszczególnych powiatach okręgu.

Największą aktywność przedwyborczą na omawianym terenie obóz narodowy przejawiał w powiecie kieleckim. Wynikało to przede wszystkim z faktu, że tutaj znajdowała się stolica województwa, w której ulokowane były relatywnie silne struktury partyjne ZLN oraz endeckie centrum wydawnicze³⁶. W okresie od 17 września do 8 listopada na terenie powiatu

34 APK, AMK, sygn. 1365, k. 433.

35 W aktach starostwa powiatowego kieleckiego znajdujemy zgłoszenia tylko niektórych ze zorganizowanych przez ZLN wieców. Odpowiednie przepisy nakazywały zgłaszanie zgromadzeń w formie pisemnej bądź ustnej, co poniekąd tłumaczy niewielką ilość zachowanych w dokumentacji archiwalnej zawiadomień pisemnych. Zob. *Ustawa z dnia 5 sierpnia 1922 r. w sprawie wolności zgromadzeń przedwyborczych* (Dz.U. 1922, nr 66, poz. 594), art. 3; „Ojczyzna”, nr 36 (3.09.1922): 7; APK, SPK I, sygn. 807, k. 80, 91, 93, 99, 117, 121.

36 Liczbę działaczy ZLN w Kielcach na początku lat 20. XX wieku szacuje się na około 300 osób; Jan Leszek Adamczyk i in. (red.), *Kielce przez stulecia* (Kielce: Muzeum

kieleckiego zwołano w sumie ponad 30 wieców przedwyborczych. Pod kątem frekwencji największe z nich miały miejsce w Łopusznie 26 października i w Daleszycach 29 października. Pierwszy z nich zgromadził około 2000, zaś drugi – około 2500 osób. W Daleszycach przemawiał ważny działacz endecji szczebla ogólnokrajowego i poseł do Sejmu Ustawodawczego (wybrany z analogicznego okręgu nr 26, obejmującego powiaty kielecki, jędrzejowski i włoszczowski), pochodzący z Wielkopolski Zygmunt Seyda. Niewiele mniej liczne były zgromadzenia w Kielcach (30 października, około 1500 osób) oraz w Grzymałkowie (29 października, między 800 a 1000 zebranych). Większość z nich nie gromadziła jednak tak licznej publiczności, a zdarzały się również wiece, które pod kątem frekwencji można uznać za nieudane. Tak było np. 1 października w Tumlinie, gdzie zebrało się tylko około 40 zainteresowanych³⁷.

W powiecie jędrzejowskim działacze ZLN podjęli intensywną walkę o głosy wyborców wiejskich (przede wszystkim chłopów) z mającym tu ogromne wpływy polityczne PSL „Wyzwolenie”, reprezentowanym przez niezwykle aktywnego w okresie przedwyborczym posła na Sejm Ustawodawczy, Andrzeja Walerona. W czasie od końca września do początku listopada z inicjatywy członków i sympatyków ZLN zorganizowano łącznie 28 zebrań. Gromadziły one wyraźnie mniejszą liczbę uczestników w stosunku do równoległych wydarzeń w powiecie kieleckim. Najliczniejszy z nich miał miejsce w Sobkowie 24 września, a więc w początkowym okresie kampanii wyborczej. Do około 600 zebranych przemawiał tam kandydat na posła do Sejmu z listy „Chjeny”, Wincenty Jamróz. Ponad miesiąc później, 29 października, zorganizowano dwa wiece: w Sędziszowie i w Mierzawie; każdy z nich zgromadził około 500 słuchaczy. Wiele ze zwołanych spotkań na terenie powiatu jędrzejowskiego nie przyciągało jednak więcej, jak tylko kilkudziesięciu uczestników. W Nawarzycach 10 października mówca, ks. Antoni Sobczyński, przemawiał jedynie do... 12 zainteresowanych³⁸.

Na terenie powiatu włoszczowskiego działalność przedwyborcza endecji była najmniejsza. W okresie od 24 września do 2 listopada zorganizowano w sumie 14 wieców. Największą aktywnością na tym polu wykazywał się ks. Antoni Sobczyński. Zdarzało się, że jednego dnia brał udział jako mówca w dwóch wiecach. Tak było np. 22 października, kiedy najpierw o godzinie 10 przemawiał w Kuczkowie, a następnie o godzinie 12 – w odległym o kilka kilometrów Chrzastowie. Jest zatem oczywiste, że

Historii Kielc – Jedność, 2014), 405.

37 APK UWK I, sygn. 419, k. 13, 21-22, 25-26.

38 *Ibidem*, sygn. 418, k. 4, 12, 119v, 134.

tego typu wiece nie mogły – ze względu na ograniczony czas – rozwinąć przed słuchaczami w sposób szczegółowy myśli politycznej i koncepcji rządów ani nawet wszystkich postulatów programowych. Nie takie zresztą było zadanie masowych spotkań z potencjalnymi wyborcami. Zawiadomienia o wspomnianych powyżej dwóch wiecach nad wyraz lakonicznie referują ich treść: „przemówienie przedwyborcze zachęcające do głosowania na listę nr 8”. Zebrały one natomiast pokaźną jak na tak niewielkie miejscowości liczbę 1000 uczestników. Podobną frekwencję zdobyły wiece zorganizowane: 24 września w Czarnocy, 29 października we Włoszczowie oraz 2 listopada w Szczekocinach³⁹.

Podsumowując, blok ChZJN w okresie przedwyborczym zorganizował w 3 powiatach okręgu wyborczego nr 20 łączną liczbę 74 udokumentowanych źródłowo wieców. Ich stosunek liczbowy do analogicznych wydarzeń na terenie pozostałych powiatów województwa ukazuje poniższe zestawienie.

Tabela 2. Wiece przedwyborcze ChZJN w okresie od września do listopada 1922 roku w województwie kieleckim

Powiat	Liczba wieców zwołanych przez ChZJN
będziński	42
częstochowski	40
iłżecki	9
jędrzejowski	28
kielecki	32
konecki	31
kozienicki	13
miechowski	10
olkuski	19
opatowski	9
opoczyński	17
pińczowski	12
radomski	33
sandomierski	8
stopnicki	10
włoszczowski	14
Razem	327

Źródło: Obliczenia własne autora na podstawie APK, UWK I, sygn. 415-431

39 *Ibidem*, sygn. 431, k. 18, 25, 35-38, 65.

O ile liczbę zebrań w powiatach kieleckim i jędrzejowskim można uznać za wysoką, o tyle w powiecie włoszczowskim była ona przeciętna. W powiecie jędrzejowskim, o podobnej strukturze społecznej i przy tym o porównywalnej liczbie osób uprawnionych do głosowania, obóz narodowy wykazał dwakroć większą aktywność wiecową niż we włoszczowskim. Z tego można wnioskować, że struktury partyjne ZLN były tutaj w skali całego okręgu najsłabiej rozwinięte, a poza tym problemem mógł być brak lokalnych charyzmatycznych przywódców, takich jak np. ks. Stanisław Marchewka, proboszcz parafii pw. bł. Wincentego Kadłubka w Jędrzejowie i jeden z bardziej aktywnych sympatyków endecji⁴⁰.

Warto poświęcić trochę uwagi przebiegowi przedwyborczych zgromadzeń, aby podjąć próbę odpowiedzi na dwa pytania: Jaka była treść przemówień i reakcja słuchaczy na tę treść? Czy miały miejsce wiece burzliwe, podczas których konieczna była interwencja policyjna?

Większość zawiadomień o odbytych zebraniach lapidarnie relacjonuje przemówienia. Zazwyczaj pojawiają się wzmianki o zachęcaniu do głosowania na listę nr 8, przedstawianiu kandydatów na posłów i senatorów tejeże listy oraz o krytyce wygłoszonej pod adresem aktualnego rządu i innych ugrupowań politycznych. Często pojawiającym się wątkiem jest przekonywanie elektoratu perspektywą zwycięstwa partii lewicowych, ukazywanych jako wewnętrzne zagrożenie dla interesów Rzeczypospolitej. Niebezpieczeństwa doszukiwano się także w działalności mniejszości żydowskiej, ponadto zwracano uwagę na wrogów zewnętrznych – Niemców i bolszewików. Jednocześnie mówcy starali się w jak najlepszym świetle przedstawić stronnictwo „Chjeny”, jako w zasadzie jedyną możliwą do akceptacji opcję polityczną dla obywateli wszystkich warstw społecznych narodowości polskiej. Niekiedy pojawiały się wzmianki o prezentowaniu w zwięzłej formie własnych postulatów programowych, związanych z polityką wewnętrzną, takich jak potrzeba przeprowadzenia „rozsądnej” reformy rolnej, ograniczenie aparatu biurokratycznego państwa czy eliminacja z handlu, rzemiosła i przemysłu wpływów kapitału żydowskiego⁴¹.

40 Borowiec, „Udział duchowieństwa rzymskokatolickiego diecezji kieleckiej...”, 119.

41 Mniejszość żydowską narodowi demokraci od początku uznawali za poważne zagrożenie dla narodowej solidarności Polaków; wskazywali na rozmaite (prawdziwe bądź urojone) przykłady szkodliwości działań Żydów w dziedzinie politycznej, moralnej i gospodarczej. Wybory parlamentarne 1922 roku były w tym kontekście ważnym wydarzeniem – należało się skonfrontować z mniejszościami narodowymi, które wystawiły silną reprezentację polityczną. Największą z nich był koalicyjny Blok Mniejszości Narodowych, na czele z syjonistą Izaakiem Grünbaumem. Zob. Olaf Bergmann, *Narodowa Demokracja a Żydzi 1918–1929* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2015), 441–447; Grzegorz Radomski, *Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości*

Krytyka konkurencyjnych stronnictw politycznych wiązała się niekiedy z wątkiem antysemitycznym. Starano się naświetlić inne partie jako przeciwnie interesom narodowym polskim, idące po linii zapatrywań mniejszości narodowych. Oto wspomniany już ks. Sobczyński na zebraniu w dniu 30 września w sali szkolnej w Sędziszowie następującymi słowami scharakteryzował poszczególne partie polityczne: „PPS nazwał Szabesgojami, Piast oszustami, Wyzwolenie pomocnikami Szabesgoji”⁴². Z drugiej strony zdarzały się przemowy, podczas których doceniano w jakimś sensie umiejętność solidarnego porozumienia politycznego wśród odmiennych nacji. Był to jednocześnie jeszcze jeden powód, aby skonsolidować siły i oddać głosy na „listę narodową”. 1 października na wiecu w Tumlinie Szczepan Matys „nawoływał naród do jedności, stawiając na dowód żydów, ukraińców i Niemców [sic!], którzy u nas utworzyli wspólny blok na obecne wybory”⁴³.

Zdecydowana większość przedwyborczych wieców, organizowanych z inicjatywy narodowych demokratów, miała spokojny przebieg. Można jednak wskazać co najmniej kilka wyjątków od tej ogólnej tendencji. W Imielnie 8 października spotkanie wyborcze zaaranżował ks. Jan Zmarzlik, proboszcz lokalnej parafii pw. św. Mikołaja. Około 400 zebranych z dezaprobatą zareagowało na przemówienia ks. Sobczyńskiego i profesora gimnazjum w Jędrzejowie, niejakiego Żelańskiego, którzy krytykowali politykę Naczelnika Państwa. Zaczęto gremialnie wznosić okrzyki na cześć Józefa Piłsudskiego⁴⁴.

Miało miejsce również kilka spotkań, zwołanych wprawdzie z inicjatywy endeków, na których jednak pojawiali się (zapewne niezapraszeni) przedstawiciele innych list wyborczych. W Bielinach w powiecie kieleckim na wiecu zwołanym przez sympatyka endecji, proboszcza Feliksa Nowackiego, pojawił się Antoni Sambor z PSL „Piast”, który podjął polemikę z przemawiającym duchownym. Nie zdołał jednak przekonać zebranych w liczbie około 500 osób, skoro – jak pisano w sprawozdaniu – „większość oświadczyła się za listą nr 8”. Tego samego dnia w Tumlinie przemawiali kolejno po sobie: ks. Sobczyński i Henryk Chyb z PSL „Wyzwolenie”. Żaden z mówców nie odnotował sukcesu, ponieważ większość zebranych opowiedziała się za poparciem PSL „Piast”⁴⁵.

narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926 (Toruń: Adam Marszałek, 2001), 148–150.

42 APK UWK I, sygn. 419, k. 21.

43 *Ibidem*, sygn. 418, k. 146.

44 Borowiec, „Udział duchowieństwa rzymskokatolickiego diecezji kieleckiej...”, 104.

45 APK UWK I, sygn. 419, k. 16-17.

Zdarzały się przypadki, kiedy obecność przeciwników politycznych na wiecach „Chjeny” nie spotykała się, najdelikatniej rzecz ujmując, z entuzjastyczną reakcją zebranych. W trakcie spotkania 14 października w lokalu redakcji „Ojczyzny” w Kielcach pojawił się ludowiec, niejaki Wieczorkowski, który zadawał przemawiającemu posłowi Zygmuntowi Seydzie niewygodne pytania. Zebrani byli zdecydowanie przeciwni dopuszczaniu do głosu „mówców przeciwnych zapatrywań”⁴⁶. Podobnie zareagowali uczestnicy wiecu w Daleszycach 18 października; wystąpienie Aleksandra Cedry z „Wyzwolenia”, krytyczne wobec prawicowych przemówców, zostało przerwane okrzykami słuchaczy⁴⁷. Odwrotnie sympatie polityczne rozłożyły się z kolei w miejscowości Szczecno w powiecie kieleckim na wiecu, zwołanym 25 października przez kandydata ZLN do Sejmu, Wincentego Jamroza. Przybyło na niego trzech członków PPS, a zwolennicy socjalistów wyraźnie dominowali w tłumie. Poparcie dla listy nr 8 w tej miejscowości starosta kielecki szacował na znikome 5%⁴⁸.

Przedstawiciel PSL „Piast” Władysław Sobczyk pojawił się na wiecu narodowców 18 października w Nagłowicach w powiecie jędrzejowskim, ale przemawiając, nie podjął krytyki oponentów politycznych. Natomiast trzy dni wcześniej w domu ludowym w Jędrzejowie na spotkanie wyborcze zwołane przez ks. Stanisława Marchewkę, przybył Stanisław Karczewski, członek PPS, zawodowo maszynista lokalnej kolejki wąskotorowej. Przemawiając, przedstawiał „prawicę jako wrogą dla robotnika”⁴⁹. Na terenie powiatu włoszczowskiego narodowi demokraci, zwołując wiece, musieli się liczyć z możliwością konfrontacji z członkami i sympatykami „Wyzwolenia”, które było na tym terenie szczególnie popularne. Na przykład w Dzierzgowie 26 września w trakcie przemówienia ks. Sobczyńskiego głos zabierał Piotr Rajca, członek lokalnych struktur „Wyzwolenia”, który wprost wyraził przekonanie, że „księża nie powinni politykować”. Podobna sytuacja zaszła niespełna miesiąc później na wiecu w Kluczewsku – tu obok ks. Sobczyńskiego wystąpił Mikołaj Stępień, również z ramienia PSL „Wyzwolenie”; ogół zebranych w liczbie około 200 osób wyraził poparcie dla ludowców⁵⁰.

Bodaj najbardziej burzliwy przebieg ze wszystkich zgromadzeń, zwoływanych przez członków i sympatyków „Chjeny” w okresie przedwyborczym na terenie okręgu nr 20, miał wiec w Czarnicy, który odbył

46 *Ibidem*, k. 32.

47 *Ibidem*, k. 30.

48 *Ibidem*, k. 27.

49 *Ibidem*, sygn. 418, k. 124, 128.

50 *Ibidem*, sygn. 431, k. 59, 33.

się 24 września. Zebrało się około 1000 słuchaczy; wysoką frekwencję tłumaczy odbywający się wówczas odpust parafialny, który zgromadził w wiosce liczne rzesze ludzi – zarówno mieszkańców, jak i gości. Inicjatorem spotkania i pierwszym mówcą był ks. Sobczyński; podczas gdy przemawiał, zwolennicy innych ugrupowań zaczęli go wygwizdywać. Jako drugi głos zabrał Stanisław Morgoń, zwolennik ludowców, „wychwalając zasługi Naczelnika Państwa Piłsudskiego”. Doszło również do rękoczynów – jeden ze zgromadzonych, Antoni Marcinkowski z Włoszczowy, miał powiedzieć „cicho, chamy”, prawdopodobnie w odniesieniu do osób zakłócających przemówienie ks. Sobczyńskiego. Marcinkowski został uderzony; interweniowała policja, wyprowadzając go z tłumu i uspokajając sytuację⁵¹.

Omówiliśmy powyżej przypadki zebrań wyborczych zwoływanych przez członków i sympatyków bloku narodowego. Warto odnotować fakt, że członkowie „Chjeny” pojawiali się także na wiecach, organizowanych przez inne stronnictwa, choć należy od razu zaznaczyć, że nie były to sytuacje częste. Przytoczmy kilka przykładów. Na włoszczowskim targowisku 18 września przemawiał do kilkuset zgromadzonych poseł Jan Smoła z PSL „Wyzwolenie”, przy czym „ostro atakował księży i obszarników”, a także „Związek Ludowo-Narodowy i jego przewodniczących”. W trakcie spotkania obecny był ks. Mieczysław Połoska z Kurzelowa, który zwracał się do mówcy z pytaniami i prośbami o doprecyzowanie pewnych poruszonych przez posła kwestii. Ostatecznie do dłuższej wymiany zdań nie doszło, a to z powodu deszczowej pogody, który uniemożliwiła dalsze wiecowanie⁵².

Dużą, bo liczącą około 1200 osób publiczność zebrało spotkanie przedwyborcze, zorganizowane także we Włoszczowie 9 października przez działaczy PPS: Ostrowskiego, Grochalskiego i Jana Grzywnę. Mówcy przedstawili podstawowe punkty programowe, m.in. potrzebę reformy rolnej, utrzymania prawa do 8-godzinnego dnia pracy czy sprawiedliwych podatków. Jednym z obecnych był kandydat na posła z ramienia ZLN, Wincenty Jamróż, który jednakowoż ograniczył się tylko do ostrzegania zebranych przed konkurencyjnym ugrupowaniem. Zgromadzeni byli jednak przychylni socjalistom, skoro, jak relacjonował starosta włoszczowski, „odczytaną rezolucję o głosowaniu na 2-ę przyjęto oklaskiem, zaprotestował tylko jeden głos”. Zapewne jedynym protestującym był Jamróż⁵³.

51 *Ibidem*, k. 65.

52 *Ibidem*, k. 61.

53 *Ibidem*, sygn. 418, k. 53.

Na wiec posła Walerona w Małogoszczu 18 października przybył ks. R. Remus, proboszcz miejscowej parafii pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Przemawiający w swoim wystąpieniu uderzył w tony zarówno antyklerykalne i antyendeckie, jak i antysemityczne, stwierdzając, że „Nar. Dem. broniła folwarki od reformy rolnej, że prawa żydom nadali narodowcy i księża (...). Księża nie powinni być w Sejmie i zajmować się polityką i należy usunąć żydów z urzędów”. Z kolei ks. Remus starał się przedstawić PSL „Wyzwolenie” jako partię niegodną zaufania⁵⁴.

Warte uwagi jest zjawisko zaangażowania kobiet powiązanych z obozem narodowym w kampanię wyborczą. Z listy ChZJN do Sejmu w okręgu nr 20 startowała Władysława Piekarska, nauczycielka z Kielc. Była inicjatorką spotkania wyborczego w Szczekocinach zorganizowanego 29 października. Stosunkowo niewielka liczba obecnych (45 osób), może sugerować, że w tym zebraniu uczestniczyły tylko kobiety. Kandydatka do Sejmu nakłaniała do głosowania na listę nr 8, zaś na zakończenie odśpiewano *Rotę*. Dwa wiece na terenie powiatu kieleckiego zwołała sympatyzująca z ZLN Leokadia Chystowska. Pierwszy z nich odbyło się 8 października w Brzezinach. Chystowska ostrzegała około 300 zgromadzonych przed agitacją Żydów oraz ks. Eugeniusza Okonia z Chłopskiego Stronnictwa Radykalnego. Kolejny wiec zorganizowała dwa tygodnie później w Chęcinach – tu zwróciła się wyraźnie do elektoratu kobiecego, zachęcając do głosowania na „listę narodową”⁵⁵.

Wiecowanie w wioskach i małych miasteczkach dawało możliwość bezpośredniego kontaktu z chłopstwem i drobnomieszczañstwem, które to warstwy społeczne endecja próbowała przekonać do głosowania na „listę narodową”. Był to dla prawicy trudny teren, ponieważ, jak już wspomniano, potężnymi wpływami dysponowali tutaj ludowcy, zwłaszcza PSL „Wyzwolenie”. Warto zatem zadać pytanie: jak się przedstawiała struktura społeczna elektoratu listy nr 8 na tle innych ugrupowań w omawianym okręgu wyborczym? Dane ogólne w tym względzie zawierają sprawozdania starostów. W powiecie jędrzejowskim ZLN mogło liczyć na poparcie duchowieństwa, „gros większych właścicieli ziemskich” (a więc zapewne zarówno ziemiaństwa, jak i zamożniejszych chłopów), drobnomieszczañstwa polskiej narodowości oraz inteligencji. W powiecie kieleckim elektorat endecji dostrzegano przede wszystkim wśród inteligencji i „włościan narodowo uświadomionych”. W trzecim powiecie okręgu wyborczego nr 20, czyli w powiecie włoszczowskim, sytuacja była pod wieloma względami podobna. Elektorat „Chjeny” określano głównie jako

54 *Ibidem*, k. 86.

55 *Ibidem*, sygn. 431, k. 23; sygn. 419, k. 9, 18.

inteligencję i drobnomieszczanstwo, zamieszkałe w mieście powiatowym. We wszystkich powiatach sprawozdający podkreślali, że największymi wpływami cieszyło się PSL „Wyzwolenie”, mające po swojej stronie miążdzącą część elektoratu chłopskiego; drugim pod kątem popularności ugrupowaniem był Związek Ludowo-Narodowy, następnie PSL „Piaś”, PPS i pozostałe siły polityczne⁵⁶. Należy zatem stwierdzić, że struktura społeczna elektoratu narodowej demokracji w okręgu wyborczym nr 20 nie odbiegała zasadniczo od struktury ogólnopolskiej. Lista ChZJN miała zapewnione poparcie ze strony przeważającej części duchowieństwa, ziemiaństwa, zamożnych chłopów i inteligencji oraz pewnej, trudnej do precyzyjnego oszacowania części drobnomieszczanstwa i robotników przemysłowych⁵⁷.

Poza organizowaniem spotkań z wyborcami ważnym aspektem prowadzonej przez narodowych demokratów kampanii było również oddziaływanie za pomocą słowa drukowanego⁵⁸. Wydania kieleckiej „Ojczyzny” poczynawszy od września 1922 pełne są publikacji, poruszających na różne sposoby sprawę wyborów parlamentarnych. Zachowała się częściowo również bibuła wyborcza w postaci ulotek wytworzonych w drukarni „Jedność” w Kielcach. Agitacja polityczna na łamach „Ojczyzny” w trakcie kampanii wyborczej w 1922 roku wymagałaby w zasadzie odrębnego opracowania, ponieważ dostępny materiał źródłowy jest obszerny i dotychczas pod tym kątem nieprzebadany. W tym miejscu chciałbym

56 Mowa tylko o wyborach polskiej narodowości. Mniejszość żydowska poparła przede wszystkim listę nr 16 (Blok Mniejszości Narodowych). *Ibidem*, sygn. 481, k. 15-18, 143-144; sygn. 478, k. 44-45, 48-49; SPK I, sygn. 205, k. 1-3.

57 Poparcie duchowieństwa na omawianym terenie było tym silniejsze, że ówczesny ordynariusz diecezji kieleckiej, bp Augustyn Łosiński, był jednym z najbardziej przychylnych endecji hierarchów w skali całego kraju. Ziemiaństwo natomiast udzieliło narodowcom jakże potrzebnego na czas prowadzenia kampanii wyborczej wsparcia finansowego, widząc w ZLN ugrupowanie, które będzie bronić ziemiańskiego stanu posiadania oraz zasad konserwatywnego obyczajowego. Tomasz Borowiec, „Duchowieństwo rzymskokatolickie diecezji kieleckiej wobec Związku Ludowo-Narodowego w latach 1919–1928”, w: Jerzy Gapys, Mieczysław B. Markowski (red.), *Duchowieństwo polskie w latach niepodległości 1918–1939 i w okresie II wojny światowej* (Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe – Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego, 2006), 87, 90; Roman Wapiński, *Próba konsolidacji polskich klas posiadających pod hegemonią Narodowej Demokracji w latach 1918–1926* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1974), 250–251; Marcin Łuczowski, *Aktywność polityczno-społeczna ziemiaństwa województwa kieleckiego w latach 1918–1939* (Opoczno: Muzeum Regionalne, 2022), 129–130.

58 Jedną z istotnych funkcji prasy obozu narodowego (jak i innych ugrupowań) było pobudzanie czytelnika „do podejmowania decyzji politycznych”. W czasie kampanii wyborczej funkcja ta była szczególnie ważna, o ile nie najważniejsza; zob. Maj, *Komunikowanie polityczne Narodowej Demokracji 1918–1939*, 245.

jedynie przedstawić kilka przykładowych tekstów, które z jednej strony wpisywały się w ówczesną taktykę polityczną endecji, z drugiej zaś – pod kątem zastosowanej retoryki i metafor – miały na celu dotarcie do jak najszerszej grupy odbiorców.

Redaktorzy omawianego tygodnika krytycznie oceniali rozdrobnienie partyjne Polaków. Był to punkt wyjścia do formowania oskarżeń wobec mniejszości żydowskiej oraz wobec wszystkich (rzecz jasna, poza „blokiem jedności chrześcijańskiej”) ugrupowań politycznych, biorących udział w wyborach. W tekstach tego rodzaju celował zwłaszcza redaktor Józef Matłosz. W artykule „Kto nas podzielił na partie?” stwierdzał, że winnymi fragmentacji Polaków na liczne stronnictwa są Żydzi. Każdy, kto impregnuje podziały klasowe i pogłębia rozbicie polityczne narodu, działa na korzyść zamieszkujących Rzeczpospolitą mniejszości narodowych: Żydów, Niemców i Ukraińców. Matłosz uderzał nie tylko w partie ludowe czy robotnicze; także ziemiańskich konserwatystów z dawnej Galicji krytykował za egoizm stanowy. Jako pozytywną alternatywę przedstawiał solidaryzm narodowy, pisząc: „Polska nie może być ani robotnicza, ani chłopska czy pańska, lecz musi być narodowa i musi w niej panować prawo i sprawiedliwość dla wszystkich warstw czy stanów”⁵⁹. W kilka tygodni później, ponownie oskarżając Żydów o antagonizowanie Polaków na linii podziałów klasowych, Matłosz naszkicował ostrą alternatywę wyborczą: „Do walki stają dwa obozy (...). Zwycięży lewica z żydami lub obóz narodowo-chrześcijański”⁶⁰.

Ten narodowy solidaryzm sprawiał, że w prasie endeckiej zwracano się do wszystkich obywateli narodowości polskiej, bez względu na płeć, wykonywany zawód czy wykształcenie. Warstwa przywódcza kieleckich narodowych demokratów zdawała sobie sprawę, o czym wspominałem już we wcześniejszych rozważaniach, jak istotne na terenie okręgu wyborczego o zdecydowanej przewadze ludności chłopskiej jest to, aby dotrzeć do włościańskiego elektoratu. Dlatego w okresie kampanii wyborczej pojawił się cały szereg artykułów, firmowanych (albo rzeczywiście pisanych) przez chłopów i skierowanych do chłopskiego czytelnika. Stałe miejsce na łamach tygodnika miały teksty wspomnianego już „Franka

59 „Ojczyzna”, nr 37 (10.09.1922): 1–2. Tekstów o wymowie solidarystycznej było w okresie wyborów 1922 roku więcej, np. artykuł Jana Guta „Społeczeństwo a partie” utrzymuje tę samą narrację, z tym że pozbawioną wątków antysemitycznych i zawierającą jedynie krytykę stronnictw lewicowych. Autor konkludował, że „Polska to przecież nie chłop, nie robotnik, nie urzędnik, nie pan lub szlachcic. Polska to naród, to lud polski i katolicki”, zob. „Ojczyzna”, nr 42 (15.10.1922): 4.

60 „Ojczyzna”, nr 41 (8.10.1922): 2.

spod Miechowa” – Franciszka Kulera, pojawiały się również teksty anonimowe lub pod różnymi pseudonimami.

Główną metodą perswazji było przedstawianie partii ludowych jako w istocie działających na szkodę chłopów. I tak np. w tekście „Wyrodni synowie” anonimowy autor potępia PSL „Wyzwolenie” za to, że jego aktywiści podburzają mniejszości słowiańskie na kresach wschodnich Rzeczypospolitej przeciwko państwowości polskiej⁶¹. Podobną tematykę podjął Mateusz Manterys, kandydat na posła z okręgu nr 22, w ulotce „Zdraycy ludu i Ojczyzny”, gdzie dodatkowo wskazał, że obietnice większej autonomii i samorządności dla Ukraińców i Białorusinów są nieodpowiedzialną próbą pozyskania głosów tychże mniejszości⁶². Natomiast w tekście „Grabarze Polski i okradacze ludu” Manterys przypuścił atak na PSL „Piast”, oskarżając jego działaczy o nieuczciwe interesy, dokonywane przy okazji realizowania reformy rolnej. Ostatecznie na tej działalności ludowców miał tracić przeciętny mało- i średniorolny chłop:

tu i owdzie wydzielili Ci, Bracie, jakiś działek, wbili palik i powiedzieli «to twoje». Tak, to już ma być twoje, ten lichy odpad dworskiego obszaru, a «ośrodek» z dworem (...) to własność ma być (...) Witosowych przyjaciół⁶³.

Nieodzownym elementem kampanii wyborczej endecji było odwoływanie się do religii rzymskokatolickiej, jako do wyznania zdecydowanej większości Polaków. Narodowcy starali się uzyskać pozycję jedyne go politycznego rzecznika katolików oraz silniej podkreślali narodowy – a nie powszechny – charakter Kościoła⁶⁴. Odbicie tych ogólnych predykcji znajdujemy na poziomie lokalnym. W artykule „O zdrowie duszy” anonimowy autor ubolewał nad ogólnym upadkiem obyczajów w kraju. Zagrożenie dla moralności narodowej dostrzegał w trzech źródłach. Pierwszym mieli być żydzi-bolszewicy z Rosji Radzieckiej, którzy jawnie prześladują chrześcijaństwo, drugim – protestanci ze Stanów Zjednoczonych, którzy „nasyłają do nas mnóstwo broszur, które usiłują poniżyć

61 *Ibidem*: 2–3.

62 W tekście, wydanym przez Sekretariat ZLN w Kielcach pt. „Wyborcom pod rozważę”, autorzy konstatują: „wyzwolenicy – to socjaliści przeznaczeni na wieś”. Prowadzona przez nich polityka miała otwierać mniejszości żydowskiej możliwość dominacji polityczno-ekonomicznej. Obie ulotki wydane zostały nakładem kieleckiej drukarni „Jedność”. APK, UWK I, sygn. 423, k. 10-11.

63 „Ojczyzna”, nr 44 (29.10.1922): 3.

64 To zjawisko zostało w historiografii określone jako „nacionalizacja religii”, zob. Paweł Stachowiak, *Korzenie „katolicyzmu endeckiego”. Nacjonalistyczna wizja religii i Kościoła w Polsce w latach 1887–1927* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, 1999), 56.

kościół”⁶⁵. Trzecie źródło tej – jak określił autor – „zarazy duchowej” – to Żydzi mieszkający w kraju, dążący do laicyzacji Polaków-katolików, a wspomagani przez ugrupowania socjalistów i ludowców. Na zakończenie endecki publicysta ostrzegał czytelników, aby nie głosowali na kandydatów posługujących się hasłami antyklerykalnymi i antykościelnymi⁶⁶.

Podobnie jak w przypadku działalności wiecowej, tak i w aktywność publicystyczną było zaangażowane grono duchownych kościoła rzymskokatolickiego. Dość wspomnieć, że jednym z dwóch wydawców „Ojczyzna” – obok Józefa Matłosa – był ks. Adam Błaszczyk. Ukazywało się wiele artykułów autorstwa księży. Jeden z nich, ks. Edward Brodowski, w tekście „Na kogo głosować?” nakłaniał do oddawania głosów na kandydatów religijnych, wierzących. Na finiszu kampanii wyborczej, w wydaniu z 5 listopada, redaktorzy w zbiorczej odezwie odwoływali się wprost do uczuć religijnych Polaków-katolików, pisząc: „wiemy, że jesteście dobrymi Polakami i wiernymi wyznawcami Chrystusa, wiemy, że nie odstąpicie od krzyża, pod którym zbawienie”. Przejawem tej gorącej wiary w momencie wyborów miało być oczywiście oddanie głosu na listę nr 8⁶⁷.

Narodowi demokraci formułowali również przekaz skierowany do kobiet. W sytuacji, gdy obowiązywało powszechne prawo wyborcze, pozyskanie głosów wśród tej grupy społecznej było ważnym celem prowadzonej agitacji. Krótki artykuł „Kobieta do kobiet” przypominał czytelniczkom o tym, że otrzymały możliwość głosowania na równi z mężczyznami. Autorka, zachęcając do poparcia listy nr 8, jednocześnie stwierdzała z ubolewaniem, że „w sferach kobiecych jest mało zainteresowania się sprawą wyborów”⁶⁸. Nieco dłuższy tekst włościanki Maciejowej Korpielowej pojawił się w wydaniu z początku listopada. Autorka również zwracała uwagę na fakt nikłego zainteresowania kobiet polityką, jednocześnie stwierdzając, że to od nich zależy ostateczny wynik głosowania, ponieważ „w Polsce jest więcej kobiet niż mężczyzn”. Przekonując panie do głosowania na ChZJN, Korpielowa skoncentrowała się na

65 W tekście jest mowa o „różnych sektach luterskich”. Chodzi być może o tzw. Badaczy Pisma Świętego, którzy rzeczywiście rozwinęli działalność w Polsce międzywojennej. Kościół rzymskokatolicki jednoznacznie negatywnie oceniał ich działalność, doszukując się w niej wpływów żydowsko-masońskich zza Oceanu; zob. Damian Pałka, *Kościół katolicki wobec Żydów w Polsce międzywojennej* (Kraków: Zakład Wydawniczy „NOMOS”, 2006), 155–161.

66 „Ojczyzna”, nr 40 (1.10.1922): 2–3.

67 „Ojczyzna”, nr 45 (5.11.1922): 1.

68 „Ojczyzna”, nr 43 (22.10.1922): 3.

narracji negatywnej, ukazując stronnictwa ludowe jako wyzute z wiary chrześcijańskiej i ulegające wpływow żydowskiemu⁶⁹.

Program wyborczy „Chjeny” w syntetycznej formie przedstawiono na łamach „Ojczyzny” pod koniec października, jako swego rodzaju podsumowanie kampanii wyborczej. Był on zbieżny z założeniami przyjętymi na poziomie ogólnokrajowym i zawierał się w 8 punktach:

1. W polityce międzynarodowej – ścisły sojusz z Francją i dobre stosunki z Małą Ententą i państwami bałtyckimi.
2. Silne, profesjonalne, niezależne od wpływów partyjnych wojsko.
3. Praworządność.
4. Reformy społeczne w duchu solidarystycznym i popieranie polskiego rzemiosła i handlu.
5. Reforma walutowa i wzrost produkcji krajowej jako recepta na kryzys inflacyjny.
6. Oszczędności w budżecie państwa i redukcja liczby urzędów.
7. Wychowanie obywatelskie oparte na zasadach chrześcijańskich.
8. Zapewnienie w parlamencie większości polskiej o profilu narodowym⁷⁰.

Na zakończenie rozważań dotyczących prowadzenia kampanii wyborczej na łamach prasy należy zwrócić uwagę, że – obok dużej liczby tekstów agitujących na różne sposoby za głosowaniem na „Chjenę” – pojawiały się również informacje związane z techniczną stroną wyborów parlamentarnych. Czytelnik mógł się zapoznać m.in. z fragmentami ordynacji wyborczej i przepisów regulujących przebieg wyborów, a także z kalendarzem wyborczym. Pokuszono się nawet o – jakże demokratyczny – zabieg zamieszczenia w jednym z numerów „Ojczyzny” okręgowych list do Sejmu wszystkich startujących stronnictw⁷¹.

Podsumowując całokształt kampanii wyborczej prowadzonej przez obóz narodowy w okręgu wyborczym nr 20, warto podkreślić fakt, że główny akcent położono przede wszystkim na walkę o wyborcę chłopskiego. W związku z tym dużo miejsca – tak w trakcie przemówień wiecowych, jak i na łamach publikowanych tekstów – poświęcono stronnictwom ludowym. Podejmowano polemikę z postulatami programowymi „Wyzwolenia” i „Piasta”, ale przede wszystkim atakowano personalnie

69 „Ojczyzna”, nr 45 (5.11.1922): 3.

70 „Ojczyzna”, nr 44 (29.10.1922): 2

71 Całość opatrzone odpowiednim komentarzem, dokonując klasyfikacji list na 3 kategorie: mniejszości narodowe, lewicę (rozumianą bardzo szeroko, np. za lewicową uznano listę PSL „Piast”) i narodowców, gdzie poza ChZJN umieszczono – choć z pewnymi zastrzeżeniami – listę Polskiego Centrum i Mieszcząską. „Ojczyzna”, nr 42 (15.10.1922): 8.

poszczególnych jego działaczy oraz oskarżano ludowców o korupcję, filosemityzm, antyklerykalizm oraz szkodliwy egoizm klasowy. Na tym negatywnym tle jako jedyną konstruktywną alternatywę przedstawiano Chrześcijański Związek Jedności Narodowej. W czasie spotkań z wyborcami w terenie narodowo-demokratyczni mówcy musieli się mierzyć ze znacznymi wpływami ugrupowań lewicowych, co często skutkowało obojętnością audytorium, a czasami – słowną konfrontacją z działaczami „Piasta”, „Wyzwolenia”, ChSR czy PPS.

Wybory do Sejmu w dniu 5 listopada 1922 i do Senatu w tydzień później zakończyły wzmożoną kampanię wyborczą, będącą okresem wytężonej pracy działaczy politycznych. Należy zauważyć, że zarówno kampania, jak i samo głosowanie na terenie okręgu nr 20 przebiegły bez poważniejszych, godnych odnotowania niepokojów społecznych, mimo że polaryzacja społeczeństwa była bardzo głęboka – zwłaszcza na linii prawica-lewica oraz Polacy-mniejszości narodowe. Poniższe zestawienia przedstawiają uzyskane przez koalicję Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej wyniki w elekcji do Sejmu Rzeczpospolitej.

Tabela 3. Liczba głosów oddanych w wyborach do Sejmu na listę nr 8 ChZJN w województwie kieleckim

Powiat	Oddanych głosów ważnych ogółem	Oddanych głosów \ ważnych na listę nr 8	Wynik listy nr 8 wyrażony w procentach
będziński	158 381	45 831	28,94%
częstochowski	95 093	37 010	38,92%
iżdecki	50 454	7 006	13,89%
jędrzejowski	37 830	8 808	23,28%
kielecki	69 676	22 950	32,94%
konecki	52 735	14 722	27,92%
kozienicki	44 059	9 055	20,55%
miechowski	54 137	12 070	22,29%
olkuski	48 902	14 972	30,62%
opatowski	62 318	9 106	14,61%
opoczyński	46 868	17 353	37,02%
pińczowski	44 438	7 243	16,30%
radomski	75 296	28 076	37,29%
sandomierski	43 266	9 132	21,11%
stopnicki	52 855	8 550	16,18%
włoszczowski	36 252	7 738	21,34%
Suma	972 560	259 622	26,69%

Narodowa Demokracja w wyborach parlamentarnych w 1922 roku...

Tabela 4. Wynik w wyborach do Sejmu listy nr 8 w okręgu nr 20 na tle pozostałych ugrupowań

Lista wyborcza nr	Oddanych głosów ważnych wg powiatów			
	kielecki	jędrzejowski	włoszczowski	Razem
1. PSL „Piast”	11 293	785	388	12 466
2. Polska Partia Socjalistyczna	6 642	3 922	3 600	14 164
3. PSL „Wyzwolenie”	13 356	20 525	20 957	54 838
5. Komunistyczny Związek Proletariatu Miast i Wsi	166	19	27	212
7. Narodowa Partia Robotnicza	1 112	21	44	1 177
8. Chrześcijański Związek Jedności Narodowej	22 950	8 808	7738	39 496
11. Żydowski Robotniczy Komitet Wyborczy	804	–	–	804
12. Narodowe Zjednoczenie Ludowe „Polskie Centrum”	833	135	184	1 152
15. Chłopskie Stronnictwo Radykalne	4 614	8	5	4 627
16. Blok Mniejszości Narodowych	7 898	3 607	3 307	14 812
23, 24, 25, 26. Listy lokalne	8	–	2	10

Źródło: *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 roku*, Warszawa 1926, s. 30–36, 57–59.

Sumarycznie w okręgu wyborczym nr 20 na 143 758 oddanych głosów ważnych 39 496 (27,47%) padło na listę nr 8. Był to zatem rezultat poniżej średniej ogólnopolskiej, która wyniosła 29,12% i przełożyła się na 163 mandaty poselskie (z czego 98 przypadło członkom ZLN), zapewniając ChZJN zwycięstwo. W okręgu nr 20 „Chjena” zajęła drugie miejsce po PSL „Wyzwolenie”, które zdobyło o ponad 15 tysięcy głosów więcej⁷². Jedynie w powiecie kieleckim „lista narodowa” odniosła zwycięstwo nad ludowcami, zdobywając blisko 33% głosów. W skali całego województwa był to jeden z najlepszych (po powiatach częstochowskim, radomskim i opoczyńskim) wyników. Możliwości oddziaływania na

72 Zarówno obóz narodowy, jak i PSL „Wyzwolenie” odnotowali spadek poparcia w stosunku do wyborów do Sejmu Ustawodawczego. Przy porównywalnej liczbie oddanych ważnych głosów lista narodowa uzyskała wówczas 54 037 głosów, a ludowcy – 65 769. Zob. Wijaczka, Saletra, *Dzieje powiatu kieleckiego 1810–2008*, 170–172; *Statystyka wyborów do Sejmu Ustawodawczego* (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1921), 50.

wyborców w mieście wojewódzkim, w którym funkcjonowały względnie silne struktury ZLN, jak również na okoliczne gminy, przełożyły się tutaj na korzystny dla endeków wynik głosowania⁷³. Pod tym względem utrzymała się tendencja, zapoczątkowana przez wybory do Sejmu Ustawodawczego w 1919 roku, kiedy w analogicznym okręgu nr 26, PSL „Wyzwolenie” również odniosło zwycięstwo w powiatach jędrzejowskim i włoszczowskim, zaś endecja (wówczas skupiona w koalicyjnym Narodowym Komitecie Wyborczym Stronnictw Demokratycznych) zajęła pierwsze miejsce w powiecie kieleckim. Najślabszy wynik w ramach okręgu endecja zanotowała w powiecie włoszczowskim (21,34%), a więc na terenie, gdzie zorganizowała najmniej spotkań z wyborcami⁷⁴. Frekwencja w całym okręgu wyniosła 84,83%, będąc wyższą zarówno od średniej wojewódzkiej (82%), jak i ogólnopolskiej (67,9%)⁷⁵.

Zwycięstwo Narodowej Demokracji nie było na tyle zdecydowane, aby można było mówić o pełnym sukcesie. Podobnie jak w Sejmie Ustawodawczym, tak i w nowo wyłonionym Sejmie I kadencji narodowcy, nawet zablokowani z chadekami, nie posiadali stabilnej większości, która by mogła zapewnić samodzielne sprawowanie rządów. W okręgu Kielce-Jędrzejów-Włoszczowa wynik wyborczy listy nr 8 skutkowało zdobyciem 2 z 5 mandatów poselskich (40%), a zatem był to rezultat słabszy niż w wyborach w 1919 roku, kiedy endecka koalicja zdobyła 4 z 8 wówczas będących do uzyskania miejsc (50%). Nie wynikało to z osłabienia wpływów obozu narodowego na tym terenie, bo przez ten ponad trzyletni okres nastąpił rozwój struktur organizacyjnych partii. Kampania wyborcza była prowadzona nie mniej aktywnie niż w roku 1919. Jednakże w 1922 roku do wyborów przystąpiło więcej komitetów, co skutkowało większym rozproszeniem głosów. Na przykład „Piast” w wyborach do Sejmu Ustawodawczego, jako stronnictwo związane z dawną Galicją, w ogóle nie brało udziału w wyborach w okręgu Kielce-Jędrzejów-Włoszczowa, podczas gdy w roku 1922 zebrało blisko 12,5 tysiąca głosów. Ponad tysiąc głosów odpłynęło do Polskiego Centrum. Mowa zatem o partiach, które posiadały elektorat w dużej części pokrywający się z potencjalnym elektoratem „Chjeny”. Po raz pierwszy w okręgu przystąpili do głosowania

73 We wszystkich czterech miastach, które znajdowały się na terenie okręgu nr 20, „lista narodowa” zwyciężyła tylko w wojewódzkich Kielcach; w Chęcinach, Jędrzejowie i Włoszczowie pierwsze miejsce zajęła lista nr 16 (Blok Mniejszości Narodowych). Zwycięstwo liście zapewniły głosy zamieszkującej te miasta licznej mniejszości żydowskiej. Zob. *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu...*, 32–33.

74 Marek Przeniosło, *Życie polityczne w powiecie włoszczowskim w latach 1918–1939*, w: Massalski, Szabat *Z dziejów Włoszczowy i regionu włoszczowskiego*, 104.

75 *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu...*, XI; Rzepeccy, *Sejm i Senat 1922–1927*, 200.

komuniści z listy Związku Proletariatu Miast i Wsi (212 głosów), oraz Chłopskie Stronnictwo Radykalne (4,6 tys.). Dodatkowo wzrost poparcia odnotowała PPS (14,1 tys. głosów wobec 5,3 tys. w 1919) oraz listy mniejszości narodowych (14,8 tys. głosów na Blok Mniejszości Narodowych wobec 12,4 tys. na Związek Żydowski w 1919), aczkolwiek nie przełożył się on na uzyskanie miejsca w parlamencie. Rozkład mandatów poselskich, wyłonionych z list okręgowych na terenie województwa kieleckiego, przedstawia poniższa tabela.

Tabela 5. Mandaty poselskie uzyskane przez ChZJN w okręgach województwa kieleckiego w wyborach parlamentarnych w 1922 roku

Okręg wyborczy	Liczba mandatów w okręgu	Liczba mandatów uzyskanych przez listę nr 8 (ChZJN)
		W tym przez ZLN
Okręg 17 – powiaty częstochowski i radomszczański	6	3
		2
Okręg 19 – powiaty radomski, konecki i opoczyński	7	3
		2
Okręg 20 – powiaty kielecki, jędrzejowski i włoszczowski	5	2
		2
Okręg 21 – powiat będziński	6	2
		1
Okręg 22 – powiaty sandomierski, stopnicki i pińczowski	5	1
		1
Okręg 23 – powiaty ilżecki, kozienicki i opatowski	6	1
		0
Okręg 42 – powiaty krakowski, chrzanowski, oświęcimski, podgórski, olkuski i miechowski	8	2
		2
Razem:	43	14
		10

Źródło: Tadeusz i Witold Rzepeccy, *Sejm i Senat 1922–1927* (Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa K. Rzepeckiego, 1923), 187–211, 274–279; *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 roku* (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1926), 118

Na posłów z okręgu nr 20 z listy ChZJN zostali wybrani: Stefan Dobrzański, adwokat z Kielc, oraz Adam Chełmoński, także adwokat, zamieszkały w Warszawie. Obaj byli członkami Związku Ludowo-Narodowego

i jednocześnie debiutantami w działalności parlamentarnej (nie byli wcześniej posłami na Sejm Ustawodawczy). Zastępcami posłów zostali: Wincenty Jamróz z Kurzelowa oraz ks. Antoni Sobczyński. Pozostałe 3 mandaty w okręgu przypadły członkom PSL „Wyzwolenie”⁷⁶.

W wyborach do Senatu „Chjena” w skali kraju zdobyła jeszcze większe poparcie, mianowicie 39,1% głosów i 48 mandatów (w tym 29 dla endeków). W skali całego okręgu, jaki w tym przypadku stanowiło województwo kieleckie, również zwyciężyła lista nr 8. Jednak jeśli przeanalizujemy dane z powiatów kieleckiego, jędrzejowskiego i włoszczowskiego, to wynika z nich, że tylko w tym pierwszym zwyciężył ChZJN, zaś w dwóch ostatnich najwięcej głosów padło na listę PSL „Wyzwolenie”⁷⁷. Frekwencja ogólnokrajowa wyniosła 61,5%, zaś w województwie kieleckim – 75,4%. Na interesującym nas terenie frekwencja przekraczała te średnie, wynosząc 80,75% w powiecie jędrzejowskim, 77% w powiecie kieleckim i 81,66% w powiecie włoszczowskim⁷⁸.

O relatywności sukcesu endecji pisał w rozważaniach powyborczych redaktor Matłosz⁷⁹. Winą za niesatysfakcjonujący wynik listy nr 8 obarczył stronnictwa centrowe: Narodowe Zjednoczenie Ludowe (Polskie Centrum) oraz Unię Narodowo-Państwową, które odciągnęły część głosów od listy „jedności narodowej”, same ponosząc klęskę i zdobywając znikomą liczbę mandatów. Niemniej wyrażał nadzieję, że w nadchodzących pracach nowego parlamentu posłowie lewicowi w kluczowych dla państwa sprawach będą głosować zgodnie z „dobrem całego narodu”⁸⁰.

Podsumowując poruszone w powyższych rozważaniach zagadnienia, należy podjąć próbę oceny wyniku wyborczego Narodowej Demokracji na terenie okręgu wyborczego nr 20. Z jednej strony zarówno w skali całego kraju, jak i w skali województwa kieleckiego, nie można powiedzieć, by endecja odniosła zdecydowany sukces. Pomimo zaangażowania autorytetu pokażnej części duchowieństwa rzymskokatolickiego, intensywnej kampanii prasowej oraz wzmoczonej akcji wiecowej, szczególnie w powiatach kieleckim i jędrzejowskim, tylko w tym pierwszym udało się uzyskać zadowalający wynik i – przynajmniej w pewnym stopniu – zneutralizować silne wpływy PSL „Wyzwolenie”. Sumarycznie nie miało to jednak większego znaczenia wobec miażdżącej przewagi ludowców

76 APK, AMK, sygn. 1365, k. 440; Rzepeccy, *Sejm i Senat 1922–1927*, 199–201.

77 *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu...*, 105–106.

78 Rzepeccy, *Sejm i Senat 1922–1927*, 426.

79 W wyniku omawianych wyborów Matłosz zdobył mandat poselski z listy okręgowej nr 42.

80 „Ojczyzna”, nr 47 (19.II.1922): 1.

w powiecie włoszczowskim i jędrzejowskim, która przełożyła się na przewagę w liczbie zdobytych mandatów poselskich. Z drugiej jednak strony można domniemywać, że gdyby nie względnie duże zaangażowanie endeków w kampanię wyborczą na omawianym terenie, wynik byłby zapewne jeszcze słabszy. Nasuwa się również wniosek, że wysoka frekwencja wyborcza w okręgu wyborczym nr 20 to efekt między innymi aktywności Narodowych Demokratów, którzy – jakkolwiek by oceniać ich działalność pod kątem ideologicznym – robili wiele w celu zachęcenia obywateli i obywaterek do jak najliczniejszego udziału w głosowaniu do Sejmu i Senatu. Działacze narodowi starali się również wyciągnąć na przyszłość wnioski z rezultatów wyborczych, i wykorzystać zdobyte doświadczenie w kolejnej elekcji, która – jak pokazał dalszy bieg wydarzeń – odbyła się już w nowych, znacznie bardziej niekorzystnych dla nich okolicznościach politycznych⁸¹.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Kielcach:

Urząd Wojewódzki Kielecki I (1918–1939).

Starostwo Powiatowe Kieleckie I (1918–1939).

Akta Miasta Kielc (1795–1952).

Pozostałe źródła

Do Przewielebnego Duchowieństwa obrz. Łać. W dyecezach: krakowskiej, tarnowskiej i przemyskiej (Kraków: Czytelnia Starych Druków Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1922).

Faryś Janusz i in. (red.), *Dziennik Juliusza Zdanowskiego*, t. IV: 13 IV 1921 – 31 XII 1922 (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Szczecińskiego „Minerwa”, 2014).

Ojczyzna. Tygodnik oświatowo-społeczny dla wszystkich, nr 24-47 (1922).

Program Związku Ludowo-Narodowego uchwalony przez zjazd 8000 delegatów z całej Polski w dniu 27 października 1919 r. w Warszawie (Warszawa, 1919).

81 Oto jak Juliusz Zdanowski wyobrażał sobie kolejną kampanię wyborczą narodowców: „W przyszłości trzeba przede wszystkim pracować przez siły społeczne na miejscach. Inteligencję trzeba skupiać, to pierwszy etap. Instruktorów wystarczy dawać 0,5 roku naprzód. Robotę zaczynać prawie na 2 miesiące naprzód, główny wysiłek skupić na ostatnie 2 tygodnie. Należy dotrzeć przez mężów zaufania do każdej wsi, a w robotcie agitacyjnej nieocenione [są] samochody (...) dla osobistego objechania możliwie wielkiej ilości wsi dla choćby parominutowych przemówień”. Faryś, *Dziennik Juliusza Zdanowskiego*, 362–363.

- Rzepeccy Tadeusz i Witold, *Sejm i Senat 1922–1927* (Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa K. Rzepeckiego, 1923).
- Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 roku* (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1926).
- Statystyka wyborów do Sejmu Ustawodawczego* (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1921).
- Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz.U. 1921, nr 44, poz. 267).
- Ustawa z dnia 28 lipca 1922 r. – Ordynacja wyborcza do Sejmu* (Dz.U. 1922, nr 66, poz. 590).
- Ustawa z dnia 5 sierpnia 1922 r. w sprawie wolności zgromadzeń przedwyborczych* (Dz.U. 1922, nr 66, poz. 594).

Książki i monografie

- Adamczyk Jan Leszek i in. (red.), *Kielce przez stulecia* (Kielce: Muzeum Historii Kielc – Jedność, 2014).
- Ajnenkiel Andrzej, *Historia Sejmu Polskiego*, t. 2, cz. 2: *II Rzeczpospolita* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989).
- Ajnenkiel Andrzej, *Od „rządów ludowych” do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1964).
- Ajnenkiel Andrzej, *Spór o model parlamentaryzmu polskiego do roku 1926* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1972).
- Bergmann Olaf, *Narodowa Demokracja a Żydzi 1918–1929* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2015).
- Borkowski Jan i in. (red.), *Zarys historii polskiego ruchu ludowego*, t. II: *1918–1939* (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1970).
- Gapys Jerzy, Markowski Mieczysław B. (red.), *Duchowieństwo polskie w latach niepodległości 1918–1939 i w okresie II wojny światowej* (Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe – Akademia Świętokrzyska im. Jana Kochanowskiego, 2006).
- Garlicki Andrzej, *U źródeł obozu belwederskiego* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983).
- Góra Władysław i in. (red.), *Z dziejów ziemi kieleckiej (1918–1944)* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1970).
- Jachymek Jan, *Mysł polityczna PSL Wyzwolenie 1918–1931* (Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1983).
- Jastrzębski Cezary, Massalski Adam, Pielas Jacek, Wojciechowska Beata (red.), *Dzieje ziemi i powiatu jędrzejowskiego* (Jędrzejów: Powiat Jędrzejowski, 2018).
- Krukowski Stanisław, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.* (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1977).
- Łuczowski Marcin, *Aktywność polityczno-społeczna ziemianstwa województwa kieleckiego w latach 1918–1939* (Opoczno: Muzeum Regionalne, 2022).

Narodowa Demokracja w wyborach parlamentarnych w 1922 roku...

- Maj Ewa, *Komunikowanie polityczne Narodowej Demokracji 1918–1939* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2010).
- Maj Ewa, *Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928. Studium z dziejów myśli politycznej* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000).
- Massalski Adam, Szabat Barbara (red.), *Z dziejów Włoszczowy i regionu włoszczowskiego* (Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Włoszczowskie Towarzystwo Krzewienia Kultury, 1989).
- Pałka Damian, *Kościół katolicki wobec Żydów w Polsce międzywojennej* (Kraków: Zakład Wydawniczy „NOMOS”, 2006).
- Pietrzak Michał, *Rządy parlamentarne w Polsce w latach 1919–1926* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1969).
- Radomski Grzegorz, *Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926* (Toruń: Adam Marszałek, 2001).
- Stachowiak Paweł, *Korzenie „katolicyzmu endeckiego”. Nacjonalistyczna wizja religii i Kościoła w Polsce w latach 1887–1927* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, 1999).
- Walczak Eugeniusz, *Chłopskie Stronnictwo Radykalne 1918–1928* (Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2001).
- Wapiński Roman, *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej* (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980).
- Wapiński Roman, *Próba konsolidacji polskich klas posiadających pod hegemonią Narodowej Demokracji w latach 1918–1926* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1974).
- Wątor Adam, *Działalność Związku Ludowo-Narodowego w latach 1919–1922* (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1992).
- Wijaczka Jacek, Saletra Wojciech (red.), *Dzieje powiatu kieleckiego 1810–2008* (Kielce: Wydawnictwo XYZ, 2009).

Czasopisma

- Adamczyk Mieczysław, „Polska prasa na Kielecczyźnie w latach 1918–1939”, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej* 26/1 (1987): 117–134.

Rozdziały w monografiach

- Borowiec Tomasz, „Udział duchowieństwa rzymskokatolickiego diecezji kieleckiej w kampaniach parlamentarnych Związku Ludowo-Narodowego z 1922 i 1928 roku”, w: Łukasz Guldon, Edyta Majcher-Ociesa, Wiesława Rutkowska, Hubert Wilk, *Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne*, t. VI (Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 2017), 93–123.
- Faryś Janusz, „Konflikt Naczelnika Państwa z Sejmem Ustawodawczym w 1922 roku”, *Dzieje Najnowsze*, R. VII, z. 3 (1975), 39–52.

Iwanowicz Izabela, „Zjazdy (kongresy) Związku Ludowo-Narodowego w II Rzeczypospolitej”, *Piotrkowskie Zeszyty Historyczne*, t. 4 (2002), 215–228.

Netografia

Biblioteka Sejmowa, *Parlamentarzyści polscy*, bs.sejm.gov.pl/F?func=find-b-0&local_base=ars10 (dostęp 6.12.2023).